भट्टारकदेवशक्रविरचितप्रतापकाव्यस्य पञ्चदशसर्गस्य सम्पादनमध्ययनञ्च
समीक्षात्मकभागः

डॉ. शशिकुमारशर्मा
अध्यक्षः, व्याकरणविभागः,
जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्

शास्त्राणामध्ययनमध्यापनं तदैव अतीव सुकरं भवति यदा तच्छास्त्रस्यानुकूला पद्धतिराश्रीयते। नैकविधानां गद्यपद्यव्याकरणादीनां नाना शास्त्राणां साहित्यव्याकरणदर्शनादीनां पाठनं कथं वा करणीयमिति विषये शिक्षाविधाः प्राचीनार्वाचीनशिक्षणपद्धतीर्विमर्श्य निर्दुष्टरूपेणानुकूलपद्धतयः निरूपिताः।

अत एव प्राचीनार्वाचीनशास्त्राणां पूरकशास्त्रं शिक्षाशास्त्रमिति विदुषामभिप्रायः। कः विषयः, कया पद्धत्या पाठनीयम्, कया पद्धत्या नाध्यापनीयम् इति प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वात् शिक्षाशास्त्रस्य शास्त्रत्वं सिद्धम्। वस्तुतः शिक्षाशास्त्रिणः विषयानुकूलां पद्धतिं पाठयन्ति। यथा साहित्यशास्त्रस्य टीकापद्धतिः, व्याकरणस्य आगमन-निगमनपद्धतिः, पद्यस्य अन्वयविधिरिति। अस्मिन्नेव क्रमे संस्कृतशिक्षणे मया एका नूतनपद्धतिराश्रिता। का सा नूतनपद्धतिः, सा आकाङ्क्षापद्धतिः। आङ्-उपसर्गपूर्वककाङ्क्षिधातोः अच्-टाप्प्रत्ययाभ्याम् आकाङ्क्षा इति शब्दो निष्पद्यते। अपेक्षा, जिज्ञासा, अनुसन्धानम् इत्याद्यर्थेषु शब्दोऽयं प्रयुज्यते। सांख्यकारिकाव्युत्पत्तिवादवाक्यपदीयसदृशदुरुहविषयाणामपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं भवितुं शक्यते, तेन शिष्याः समीचीनरीत्या अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

शिक्षामनोविज्ञानानुसारं सर्वेष्वपि स्तरेषु प्रायः कण्ठस्थीकरणं निरस्तमभवत्। अत्र प्रश्नोत्तरपद्धत्या अध्यापनसमये आकाङ्क्षायाः आधारभूतं पदं कारिकायाः निष्कास्य तदाधारेण प्रश्नं पृच्छति। शिक्षार्थिनः तस्य प्रश्नस्य उत्तरं कारिकायां प्रयुक्तपदाधारेणैव ददाति। एवमासान्तं कारिकां पाठयति। वारं वारं कारिकायां विद्यमानानां पदानां प्रयोगेण तत्तत्पदानाम् उच्चारणाभ्यासो भवति। तथा च विना कण्ठस्थीकरणेन कारिकां स्मरति। सांख्यकारिकायाः कारिकाणां पाठनम् आकाङ्क्षापद्धत्या कथं वा करणीयम् , येन छात्राः अल्पश्रमेण अधिकविषयज्ञानं प्राप्नुयुः।

महाभाष्येऽपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं वर्तते इति दृश्यते। प्रश्नोत्तरमाध्यमेन आकांक्षापद्धतिराश्रिता। यथा – अथ शब्दानुशासनम्। शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। केषां शब्दानाम् लौकिकानां वैदिकानाञ्च।

शोधावसरे भारतदेशस्याप्रकाशितमनुद्घाटितमस्पृष्टं ज्ञानरूपमातृकाणां स्थितिं ज्ञात्वा तासां प्रकाशनार्थं मया प्रतिज्ञा कृता। अत एव मत्प्रतिज्ञापूरणांशत्वेन अप्रकाशितपाण्डुलिपिमाश्रित्य शोधकार्यमिदं प्रचलति। अस्मिन्नेव क्रमे अप्रकाशितमातृकायामपि आकाङ्क्षापद्धतिः आसीत् वा न वा इति, किं प्राचीनकालेऽपि आकाङ्क्षापद्धत्या पठनपाठनं भवति वा इति च मनसि प्रश्नः जातः। अप्रकाशितमातृकासु अन्वेषणं कृतम्। इमं विधिमाश्रित्य भट्टारकदेवशक्रमहोदयेन प्रतापकाव्यं रचितम्।

मातृकायाः सामान्यपरिचयः –

अस्य ग्रन्थस्य एका मातृका जयपत्तनस्थजैनदिगम्बरप्राकृतापभ्रंशसाहित्याकादमिग्रन्थालये विद्यते। अस्याः मातृकायाः प्रतिकृतिः ग्रन्थस्यास्य सम्पादनाय स्वीकृता।

ग्रन्थस्य सामान्यपरिचयः -

अस्मिन् ग्रन्थे द्वात्रिंशद्सर्गाः सन्ति। अत्र ग्रन्थकारेण शिखरिणीवृत्तबद्धश्लोकस्य आकाङ्क्षापद्धत्या व्याख्यानं विहितम्। अस्मिन् श्लोके भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य प्रतापविषयः वर्णितः। अत्र प्रथमं तु मङ्गलाचरणं तत्पश्चात् प्रतापकाव्यस्य विषये लिखितम्। अस्य ग्रन्थस्य सम्पादितेकैकस्य सर्गस्य पत्रिकायां प्रकाशनं भवेत् इति मनसि निधाय सुधियां स्वान्तमावर्जयेत्तर्हि मन्ये सफलोऽयं मे प्रयास इति। प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमसर्गाणां प्रकाशनं जातम्। इदानीं मया षष्ठमसप्तमाष्टमनवमदशमसर्गाणां वर्णनं सम्पादनञ्चात्र क्रियते। यद्यपि प्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तं अन्यपत्रिकायां प्रकाशनं जातं तथापि अत्र परिशिष्टे प्रकाशितप्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तसम्पादितभागस्यापि प्रकाशनं क्रियते। येन ग्रन्थस्य सम्पूर्णस्वरूपमेकत्रैव स्यादिति। अन्यसर्गाणामपि प्रकाशनमस्यामैव पत्रिकायां भविष्यति।

अत्र लेखकेन प्रथमसर्गे रामवाचकपक्षः स्थापितः। द्वितीयसर्गे कृष्णवाचकपक्षः स्थापितः। तृतीयसर्गे शिववाचकपक्षः स्थापितः। चतुर्थसर्गे ब्रह्मावाचकपक्षः स्थापितः। पञ्चमसर्गे सूर्यदेववाचकपक्षः स्थापितः। षष्ठमसर्गे शंवाचकपक्षः स्थापितः। सप्तमसर्गे शिवधर्मपक्षः स्थापितः। अष्टमसर्गे गणेशवाचकपक्षः स्थापितः। नवमसर्गे हनुमान्वाचकपक्षः स्थापितः। दशमसर्गे कर्त्तावाचकपक्षः स्थापितः। यथा कर्त्ता नैयायिकाणां यथा वेदातिकानां ब्रह्मा तथैव मीमांसकानां कर्मसकलविधिकरो भवतीति भावः। एवमेकादशसर्गे मीमांसकपक्षः स्थापितः। द्वादशसर्गे बौद्धमतपक्षः स्थापितः। त्रयोदशसर्गे ऋषभदेवपक्षः स्थापितः। चतुर्दशसर्गे जगच्छिरोमणिपक्षः स्थापितः। पञ्चदशसर्गे श्यामप्रभपक्षः स्थापितः।

अनया रीत्या द्वात्रिंशत् सर्गे स्वकल्पनया आकांक्षापद्धत्या भिन्नभिन्नवाचकपक्षाः स्थापिताः।

सम्पादनभागः

श्रीगणाधिपतये नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः।

स जयति परमात्मा यस्य लोको हि मग्नो
मननवरसमुद्रे कृष्णिकावद्विभाति।
त्रिभिदरमुदरेयं खेंशुमव्वाहिके वा
मणिरिव शुभरत्नं रोहणाद्रौ यथा वा।।१।।

गुरुपदकमलं प्रणौमि भक्त्या
हृदि मयि सततं करोमि शक्त्या।
ऋजुमनवचनैः स्तवीमि सूक्त्या
नततनुशिरसा यवीमि युक्त्या।। २।।

यस्याः प्रसत्तेर्गुणरत्नखानेर्जडार्थदात्र्यासु पदार्थपात्र्याः।
विशालबोधाः प्रभवन्त्यबोधाः प्रणौमि तां तत्प्रभुवक्त्रजाङ्गाम्।।३।।

प्रतापकाव्यं रचयामि कामधेन्वाख्यकं षोडशवृत्ततो वै।
एकेन काव्येन तथैव युग्मपक्षेन भिन्नैः रसपङ्क्तिवृत्तैः।।४।।

भूपेन्द्रवृत्तं जगति प्रसिद्धभाषासु चेच्छिलष्टतरं भवेद्वै।
तत्संस्कृते किं बहुभिस्सदर्थैः क्लृप्तं मनोहारि सतां भवेन्न।।५।।

एकार्थतो यत्र भवेद्द्वितीयोऽप्यर्थोऽत्र चित्रप्रदमेव लोके।
काव्ये पुनर्यत्र युगत्रिपक्षार्थाः किं न युक्तं गुणिनां मुदे तत्।।६।।

अर्थप्रकाशोऽत्र न चास्ति विज्ञाष्टीकां विना वाध्ययनादृतेऽपि।
एकाक्षरीकोषसुशब्दयुक्त्या विमर्शनीयः स्पृहया विनाहो।।७।।

मादर्यवन्तोऽत्र भवेयुरस्य विज्ञा वयं किं पठनेन वित्त।
राजेन्द्रचेतो हरकं तदेतत्सदर्थसारं न परं कदर्थम्।।८।।

कवीन्द्रमाना नृपतेः सभायां काव्यं पठन्तु परमादरेण।
परं सुखं नास्ति परत्र विज्ञाः प्रतापकाव्यस्य विमर्शनात्तत्।।९।।

क्व सूर्यवंशप्रभवो नृपोऽसौ क्व चात्र बुद्धिर्मम दुर्बलार्था।
तथापि राजेन्द्रगुणा बलान्मां वाचाल्यते चूतपिकेव चैत्रे।।१०।।

सन्त्येव सन्तो भुवि ये गुणेषु पराः परेषां ग्रहणेषु गृध्राः
प्रयोजनं तेऽपि विना धरित्र्यां जीयासुरत्रापरकृत्य विज्ञाः।।११।।

जीयासुरन्येऽपि हि दुर्जनाख्याः निष्कारणं ये परदोषगृध्राः।
येषां भिया न स्खलते सतां धीरहो महानेष मतो गुणो मे।।१२।।
नाना कवित्वेषु चणास्तथापि

प्रतापकाव्यं वदनेषु यूयम्।
ताम्बूलवत्कृत्य नृपस्य गोष्ट्यां
विशंतु विज्ञाः कुपमुन्मनाश्चेत्।।१३।।

यथापरे मिष्टतराः सिताऽग्रे विभान्ति लोके हि कथापरा वा।
रामायणीभागवतीकथाऽग्रे काव्यानि विश्वानि तथैतकाग्रे।।१४।।

इदं प्रबन्धं विरचय्य पूर्वं सूत्रं प्रवक्ष्ये प्रथमं हि तस्य।
द्वात्रिंशदर्थप्रसरप्रदस्य काव्यस्य स्वोपज्ञविनिर्मितस्य।।१५।।

इति पीठिका।

।। पञ्चदशमः सर्गः।।

सरामोऽरामोऽसौ रमणिगणगौणज्ञयगुणः।
सकृष्णाभः कृष्णो हतभुवनकालुष्यकलनः।।

प्रतापेट्शंकर्त्ता शिवपदिशिवो वोऽवनकरो
विधेः कर्त्ता वेधाः सकलविधिदो भूप भवतात्।।

अस्यार्थः – हे प्रतापेट् प्र इति दृष्टार्थे। प्र इति दृष्टादर्शितास्तापा इति संतापयुक्ता ईशा इति शत्रुभूपा येन सः प्रतापेट् तत्संबुद्धौ हे प्रतापेट् हे अभूप अ इति अत्यर्थं भूपा राजानः पा इति आर्त्ता दुःखिता यस्मात्सः अभूपस्तत्संबुद्धौ हे अभूप। अत्यन्तशत्रुभूपा दुःखिता यस्मादिति भावः। यस्त्रिष्वार्त्तौ प्रयत्ने च इति हे प्रतापसिंह भूप। सः कृष्णाभः श्यामप्रभः। अथवा कृष्ण इति श्यामनाम तेन आसमन्ताद्भातीति कृष्णाभः। अथवा कृष्ण इति कृष्णनारायणः। स नाभिर्भ्राता यस्य सः स कृष्णः स नाभिरित्यर्थ स आदेशः। स कृष्णेन भ्रात्रा आसमन्तात् भातीति सकृष्णाभः बृहद्भ्राता श्रीवसुदेवनन्दनः श्रीकृष्णनारायणः। अथ च समुद्रविजयनृपनन्दनो लघुभ्राता नेमिनाथः तन्नामश्यामकान्ति चात् श्यामप्रभ इति प्रसिद्धतरः। सो देवो वो युष्माकम् अवनकरो रक्षाकरो भवतु।

१. कथंभूतः सकृष्णाभः श्यामप्रभः ? सरामः।

रामेण बलभद्रेण भ्रात्रा सह वर्त्तमानः सरामः। एतावता बलभद्रः श्रीकृष्णः नेमिनाथः एते भ्रातरो देवास्त्रयः इति भावः।

२. पुनः कथं भूतः श्यामप्रभः ? अरामः।

उग्रसेन नृपतनया राजीमतिस्तद्विवाहकरणार्थं समागत्य पशुगणपूत्कारश्रवणीद्विरक्तौ भूत्वा तोरणसहितद्वारात् स्पन्दनं प्रत्यावृत्त्य गिरि नारि गिरौ गत्वा राजीमतिम् अपरिणीतां त्यक्त्वा तपश्चकार अतः कारणादेव अरामः स्त्रिया विराहितः।

३. पुनः कथं भूतः श्यामप्रभः ? असौः।

अस्य विष्णोः सौः इति सहोदरः पितृव्यनन्दनत्वादिति सोः सोमः सौः सहोदर इति सौभरिकृतैकाक्षर्याम्।

४. पुनः कथं भूत श्यामप्रभः ? रमणिगणगौणज्ञयगुणः।

रमणीगणनां गुणसमूहस्य ज्ञ इति ज्ञाता तथापि यगुणः त्याजितप्राधान्यं येन सः रमणीगणगौणज्ञयगुणः पूर्वं कुमारक्रीडाकाले भ्रातृश्रीकृष्णनारायणवधूभिः सार्द्धं वसन्तक्रीडनाकृता ताभिरुक्तं भो देवरविवाहं करणीयं तत्संक्रीडनावसरे स्मितं कृतं तदा ताभिः ज्ञातं विवाहं मानितं तदा उग्रसेन कन्यया सार्द्धं भ्रात्रा कृष्णेन विवाहमारब्धं पुनस्तेन वैराग्यभावेन प्राधान्यं न कृतं त्यजितमिति भावः। संसारमनित्यं ज्ञात्वेति। अथवा र इति द्रव्यं च मणयोरत्नानि च गणा इति सैन्यप्रभेदाश्च गौण एवागौणाः शुष्कफलानि नालिकेरखर्जुरद्राक्षावातामपि स्ताप्रमुखविधमेवा द्रव्याणि च रमणिगणगौणास्तान् जानातीति रमणिगणगौणज्ञस्तेषु य इति वायुस्तद्वद्गुणो रूपो यस्य सः रमणिगणगौणज्ञयगुणः। अर्थात् द्रव्यमणिसैन्यनानाविधमिष्ठान्नफलभक्षणस्वादुकारकः पूर्वं त्यजनावसरे पवनवत् योनिः परिग्रहवानभऊत्

इति भावः। गणः समूहे प्रथमे संख्या सैन्यप्रभेदयोरिति विश्वः। गौणः शुष्कफले तक्रे इति विश्वः। यस्त्यागे निलये वायौ इत्यनेकार्थ्याम्। गुणो रूपादिसत्वादि इति।

५. पुनः कथं भूतः श्यामप्रभः ? कृष्णो हतभुवनकालुष्यकलनः।

कृष्णः कलुषश्चासौ उ इति लोभश्च कृष्णोः तेन हतो मुषितः छलितो वायो भुवनो लोकस्तस्य कालुष्यं पापं तस्य धर्मोपदेशदानेन कलनो विध्वंसक इति अर्थात् लोभः पापमूलः पापस्य वर्णं कृष्णं ततः कृष्ण इति कालिमावाचकः। ऊकारो बन्धने लोभे इति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्।

६. पुनः कीदृशः श्यामप्रभः ? शंकर्त्ता।

यत्स्नानकारकवस्त्रखण्डात्प्राणिनां शीतज्वरादिरिदानीं निवर्त्तते पुनरर्थिकजनानां वाञ्छापूरणकरः इदानीमपि। यद्वा स एव गिरिनारिगढनिजयात्राकारकाणां परमसुखकारणत्वात् इति भावः।

७. पुनः कीदृशः श्यामप्रभः ? शिवपदिशिवः।

शिवः मुक्तिः पद्यते प्राप्यते यस्मात् स्थानात्तत् शिवपत् तस्मिन् शिवपदि मुक्तिस्थाने गिरिनारिगिरौ पर्वतस्य सकलोच्चतमेयं च मेतदेशिव इति मङ्गलप्रदः। अर्थात् जैनानां या गिरिनारिगिरौ पञ्चमसर्वोर्द्धतमतटे नेमिनाथचरणपादुका सा एव चरणपादुकावेष्णवानां मते गुरुदत्तात्रेश्चरणपादुका एका एव पादुकानभिन्ना काचित् अतो नामान्तर एव द्वयोर्भेदो गुणवाचकत्वात् गुरुभिन्नोपदेशात् न तु स्वामित्वेन्तरङ्गे भेदोऽस्ति। अथवा शिवस्य अम्बिकेश्वरस्य पदत्वेन प्रसिद्धाया पुरी अम्बावती सा शिवपदी तस्यां सः श्यामप्रभ अपि शिवः कल्याणकर इष्टधारकाणामित्यर्थः। अम्बावत्यपि विजयगिरिनारिः पूज्यपूज्यदेवाश्रयणात् इति भावः।

८. पुनः कथं भूतः श्यामप्रभः? अविधेः कर्त्ता।

अविधेः अमङ्गलस्य विघ्नगणस्य कर्त्ता इति। कृञ् विक्षेपे इति धातोस्तृप्रत्ययान्तत्वात् विक्षेपकारकः अमङ्गलनिवारको भक्तानामित्यर्थः।

९. पुनः कीदृशः श्यामप्रभः ? वेधाः।

व इति संयमस्तस्य ईर्लक्ष्मीस्तस्याधा इति विरञ्चिर्योऽसौ वेधाः। अर्थात् संयमलक्ष्मीविधाता इत्यर्थः। वः पुमान् गवरे वायौ संयमे वरुणे स्मरे इति वचनात्। इकारो कज्जले लक्ष्म्याम् इति। धाविरञ्चौ बहुष्वर्थे। अथवा। व इति कामस्तस्य वाः इति वाणास्तेषां ध इति विनाशस्तत्र अः इति ज्ञो विद्वान् योऽसौ वेधाः। अर्थात्कामबाणविध्वंसकरणपण्डित इत्यर्थः। कामवाचको व इति ज्ञेयः पूर्वोक्तम्। इरहर्मणिरश्मौ तु संशये

बाणमान्ययोरिति। धः पुंसि धार्मिके धीरे चित्राश्ववारयोर्वधे इति। अ इति स्वल्पेऽर्थे ज्ञेतु पुंस्यपि इति।

१०. पुनः कथं भूतः श्यामप्रभः ? सकलः

कलया अनिर्वाचनीयलक्षणया माहात्म्यविशेषया सहित इत्यर्थः। महाकलाधरोसीति भावः।

११. पुनः कथं भूतः श्यामप्रभः ? विधिदः।

विधिम् अवसरं शुभसमयं ददातीति विधिदः। अथवा विधिं विधानं ददातीति विधिदः। नानाविधानप्रदः। अथवा। विधिं राज्यादिलक्ष्म्याः विधानं ददातीति विधिदः मनो वाञ्छितलक्ष्मीप्रदः वरपूरणकर इति भावः। ईदृग्विशेषणविशिष्टः श्यामप्रभदेवस्ते सर्वदा मङ्गलकरो भवतु।

।। इति श्यामप्रभपक्षार्थः।।

श्रीमच्छ्रीजयसिंहभूपतनयो भून्माधवादिर्हरि-
स्तस्माद्योजनि विश्वराजमुकुटालङ्कारभूतो भुवि।
तस्य श्रीशप्रतापसिंहनृपतेः काव्ये प्रतापाद्वये
श्रीभट्टारकदेवशक्ररचिते वाणेन्दुसर्गो गतः ।।१५।।
।। इति श्रीप्रतापकाव्ये पञ्चदशमः सर्गः।।१५।।